

TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANA HATLARI

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

YAYIN NU: 1575

KÜLTÜR SERİSİ: 900

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-992-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1-8. Basım: 2002-2017, Kabalcı Yayınevi

9. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Fotoğrafı: Doğu Türkistan, Koço A Tapınağı'ndan 8-9. yüzyıla ait bir cin başı (Berlin, Staatliche Museen, MIK III 4527; *Along The Ancient Silk Routes - Central Asian Art From The West Berlin State Museums*, New York 1982, r. 99).

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Fatma Konal

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

YAŞAR ÇORUHLU; 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi* başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde profesör oldu.

Emekliliğine kadar geçen süre içinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevine devam eden olan araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatı'nda İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayınlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde doktora düzeyinde, *Türk Sanatı'nda İkonografi Araştırmaları*, *Orta Asya Türk Kaya Resimleri*, *Orta Asya Türk Resim Sanatı*; yüksek lisans seviyesinde, *Asya Türk Arkeolojisi* ve *Türk Sanatında Semboller*; lisansta ise *Türk Mitolojisi*, *İslamiyetten Önce Türk Sanatı*, *İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı*, *Çin Sanatı*, *Hint Sanatı* derslerini vermiş ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, MSGSÜ, Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin müdürlüğünü de yapmıştır.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatı'nda İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını halen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibarıyla alanında tek ve zirvede olan bir bilim insanımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu çalışma süreci içerisinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayınlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş,

Kars/Ani kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Yaşar Çoruhlu Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanı sıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röportajlar gerçekleştirilmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü'nde Türk Sanatı ve Türk Mitolojisi dersleri vermeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları, İstanbul 1993.

Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul 1995 (Geliştirilmiş 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2014).

Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.

Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1999.

Türk İslam Sanatı'nın ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (8. baskı 2017).

(A. Acar – Ü.A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi*, TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (3. baskı 2017).

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I - Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II - Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	13
ÖN SÖZ.....	15
VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ.....	17
IX. BASKIYA ÖNSÖZ	19

GİRİŞ/19

•

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM	27
ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR.....	29
Tanrı Kavramı	29
Göksel Tanrılar ve Ruhlar	32
Gök Tanrı.....	32
Güneş ya da Ay Tanrısı ya da Güneşe, Aya ve Yıldızlara Tapınma	36
Ülgen.....	41
Yayık	44
Suyla	45
Karlık	46
Utkucu [Utkuucu / Güler Yüzle Karşılaman]	46
Yıldırım Tanrısı.....	46
Savaş Tanrıları ve Yukarı Dünyanın Hastalık Veren Kötü Ruhları	47
YER-SU (ORTA DÜNYA VE AŞAĞI DÜNYA) TANRILARI VE RUHLARI.....	48
Genel Açıklamalar.....	48
Yo Kan	52
Talay Kan.....	52
Umay.....	53
Ana Mayıl ve Ak-Ene.....	61
Rüzgâr ve Yağmurla İlgili Öğeler.....	61
Ateş.....	66
Ev Ruhları.....	69
YERALTINA (AŞAĞI DÜNYA) MENSUP İLAHLAR/RUHLAR.....	70
Erlık	70
KÖTÜLÜĞÜN TASVİRİ	74
ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİNDE TÖZLER (PUTLAR)	103
ŞAMAN (KAM)	108
Şamanlığa Seçilme, Şamanın Eğitimi ve Özellikleri	108
Şaman Elbisesi.....	123
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü.....	127
Şaman Davulu	130
Türkiye, Ankara Üniversitesi'nde Muhafaza Edilen Şaman Davulu ve Tokmakları	140
Şamanın Kullandığı Diğer Nesneler	142
Şaman Törenleri ve Dualarından Örnekler	143
Törenler.....	143

II

TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

EVREN/DÜNYA TASARIMLARI.....	149
YARADILIŞ VE TÜREMEYLE İLGİLİ EFSANELER.....	158
Yaradılış Destanları.....	158
Dünya Neyin Üstünde?.....	159
Türeme Efsaneleri.....	172
Hayvanlardan Türeme.....	172
Ağaçtan Türeme ve Dünya/Hayat Ağacı.....	177
Değişik Unsurlardan Türeme (Babasız Doğum).....	184

III

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ÖLÜM VE KIYAMET

ÖLÜM.....	189
Sanat Tarihi ve Arkeolojik Buluntulara Göre Eski Türklerde Ölüm.....	195
Budist Devir.....	201
KIYAMET YA DA DÜNYANIN TAHRİBİ.....	204

IV

TÜRK KAHRAMANLARI

1. Alp Er Tunga.....	210
2. Köğüdey Mergen.....	217
3. Çaştani Bey.....	229
4. Oğuz Kağan.....	232
5. Kahraman Manas.....	242
6. Ah Çibek Arığ.....	247

V

TÜRK MİTOLOJİSİNDE HAYVANLAR

ANKA, SİMURG, PHOENİX, GARUDA, GRİFON.....	261
EJDERHA.....	263
KARTAL VE AVCI KUŞLAR.....	265
KURT.....	266
ASLAN.....	269
KAPLAN.....	271
AYI.....	273
AT.....	274
GEYİK.....	276
BALIK.....	278
BOĞA (ÖKÜZ, İNEK).....	279
DEVE.....	281
FİL.....	283
HOROZ VE TAVUK.....	285
KAPLUMBAĞA.....	287
KEDİ.....	288
KOYUN, KOÇ VE KEÇİ.....	290
YIRTICI OLMAYAN KUŞLAR.....	292
KÖPEK.....	295

MAYMUN	297
TAVŞAN.....	298
TİLKİ.....	299
YILAN	300
AV VE SİMGEÇİLİĞİ	302
HAYVAN MÜCADELE SAHNELERİ.....	309
EJDERHA İLE MÜCADELE	312
TÜRK HAYVAN TAKVİMİ	314

VI

TÜRKLERDE DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR/319

VII

TÜRK MİTOLOJİSİNDE RENKLER VE SAYILAR

RENKLER.....	329
Siyah	331
Kırmızı	334
Mavi.....	336
Beyaz	338
Yeşil.....	339
Sarı	341
SAYILAR.....	343
Bir	347
İki	347
Üç	347
Dört.....	348
Beş.....	349
Altı.....	349
Yedi.....	349
Sekiz	350
Dokuz.....	350
On.....	350
On iki.....	351
On dört.....	351
On yedi	351
On sekiz	351
On dokuz.....	352
Yirmi sekiz	352
Kırk	352
Altmış altı	352
Yetmiş	352
Seksen	353
Doksan dokuz.....	353
Yüz Yirmi.....	353

ÇİZİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI	355
RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI.....	357
RENKLİ RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI	361
KAYNAKÇA	365
DİZİN	383
RENKLİ RESİMLER	395

ÖN SÖZ

Bu kitap, Türk Mitolojisinin ABC'si (1998) isimli kitabın gözden geçirilip genişletilmesi sonucunda ortaya çıktı. Elbette bir önceki kitapla karşılaştırıldığında çok daha fazla etnografik malzeme ve sanat eseri içermekte, söz konusu eserlerin özelliklerine ve mitleri nasıl yansıttığına geniş olarak değinilmektedir.

Bu çalışmada, Türk mitolojisinin tarihsel yönüyle ilgili eserlerden olduğu kadar, günümüze dek eski inançlarını koruyabilmiş çeşitli Türk topluluklarında yapılan bilimsel araştırmalardan da yararlanıldı. Temel kültürel unsurlardan oluşan bir zemin üzerinde, tarihsel gelişim dikkate alınarak, Türklerin ortağı olduğu ya da sonradan dahil olduğu mitolojiler incelenmeye çalışıldı. Konu daha çok Türk topluluklarını ilgilendirecek biçimde çözümlenmeye çalışıldığı için, aynı mitoloji grubuna giren diğer topluluklara zorunlu olmadıkça değinilmedi; değişik topluluklar, mitolojiye ilişkin bir konuya atıfta bulunmak ya da benzerlikleri ortaya koymak gerektiğinde söz konusu edildi.

Genel anlamda ele alacak olursak Türk mitolojisi, Türk kültür tarihi için olduğu kadar, sanat tarihi için de büyük önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, Türk mitolojisinin sanat eserlerinde ifadesini bulamadığından söz ederler; bu durum aslında Türk sanat eserlerinin mitolojiyle yoğun olarak işlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Umuyoruz ki bu çalışma, Türk mitolojisinin sanat eserlerine yansımadağı görüşünü büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Çalışmalarım sırasında çeşitli yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Tülin Çoruhlu'ya, Bilgehan ile Elif Çiçek Çoruhlu'ya ve beni bu kitabı yazmaya teşvik eden Mustafa Küpüşoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar Çoruhlu
Küçük Yalı, 03.10.2001

VIII. BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Türk Mitolojisi çalışmaları hızla geliyor ve yayılıyor. Artık Türk toplumunun önemli bir kesimi “Türk Mitolojisi” alanının varlığını biliyor ve bu alanın milli kimliğinin oluşumundaki yerinin önemli olduğunu kavıyor. Çok hızlı olmasa da istikrarlı bir şekilde Türk Mitolojisi’nin çeşitli konularını Yüksek Lisans ve Doktora olarak çalışanların sayısı arttığı gibi romanlarında bu konuları işleyen yazarlar, tablolarında veya sanat işlerinde Türk Mitolojisi’nden ilham alan sanatçılar, sinema filmi senaryoları yapanların, vs. sayısı da her türlü fiziksel veya düşünsel engellere rağmen artmaya devam ediyor.

Akademik dünyada da Türk Mitolojisi çalışmaları kendine sağlam bir yer edindi. Çeşitli bilim insanları Türkiye şartlarına göre azımsanmayacak sayıda Türk Mitolojisi ve ilişkili konular üzerine kitaplar ve makaleler kaleme aldılar. Sanat Tarihçileri, Arkeologlar, Türk Dili ve Edebiyatı uzmanları, Türk Halk Bilimi uzmanları, Etnograflar, Antropologlar, Din Tarihçileri, Tarihçiler, Felsefeciler zaman zaman birbirleri ile ilişkiler temin ederek ve birlikte hareket etmek suretiyle ve heyecanla Türk Mitolojisi alanına katkılarını arttırarak sürdürmeye başladılar.

Bu ortam içerisinde VIII. Baskısını elinizde tuttuğunuz “Türk Mitolojisi’nin Ana Hatları” başlıklı kitabımız değerinden hiç bir şey kaybetmedi. Aksine iyice tanınır hale gelerek alanında klasikleşti. Sevilen ve arınan bir kitap oldu. Kısa süre içinde yapılması durumunda kalınan yeni baskılar, kitabımıza çeşitli yerlerde yapılan atıflar bu durumu kanıtlıyor.

Öte yandan bizim de konu ile ilgili çalışmalarımız devam ediyor. Bu çalışmalarda elde ettiğimiz sonuçları gerekli gördüğümüz zamanlarda kitabın yeni baskılarında öz bir biçimde ve ilgili yerlerde yansıtıyoruz. Bu baskıda da “kötülüğün tasviri” konulu küçük bir bölümü Erlik ve Kötü ruhları çok kısa olarak anlattığımız bölüme ilave etmeyi uygun gördük.

Kitabımın bu yeni şeklinin de çeşitli alanların bilim insanlarına, araştırmacılara, öğrencilere ve konuya mearaklı çeşitli mesleklerden okuyucu kitlesine faydalı olacağını umuyorum.

Eserin bu baskısını en iyi şekilde gerçekleştiren Kabalcı Yayıncılık sahibi Sabri Kabalcı beye ve baskının gerçekleşmesini sağlayan Murat Ceyişakar’a ve emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu
İstanbul / Kartal
15 Ağustos 2017

IX. BASKIYA ÖNSÖZ

Türk Mitolojisinin Ana Hatları kitabımız, kendine açtığı yoldan ilerlemeye ve Türk insanına yabancı mitler ve sembollere göre düşünmek ve üretmek zorunda olmadığını hatırlatmaya devam ediyor.

Hem akademisyenler hem diğer araştırmacılar ve hem de öğrenciler için, mitoloji alanı yöntemlerine göre yazılmış çalışmamız, başka saha ve mesleklerdeki insanlar ve konuyu merak edenler için de temel bir kaynak kitap olma özelliğini korumaktadır. Eserin bir diğer özelliği de sanat tarihçisi bakış açısıyla yazılması ve Türk mitolojisinin Türk sanatı alanına yansımalarına da yer vermesidir.

Bu baskıda yayını yeniden gözden geçirdik ve üzerinde yeni çalıştığımız “kahramanlar” konusunu da kitabın bünyesi ve hacmine uygun olarak genişleterek yeni baskıya koymayı gerekli bulduk.

Kitabımızın bu yeni baskısını itinalı bir şekilde hazırlayan ve yayımlayan Ötüken Neşriyat yetkililerine ve değerli editörümüz Göktürk Ömer Çakır’a içtenlikle teşekkür ederim.

Eserimizin bu yeni şeklinin de faydalı olacağı ümidiyle, sevgili okurlarımıza iyi okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
10.10.2020
İstanbul/Aydınevler

GİRİŞ

TÜRK MİTOLOJİSİ, Türk sanatında olduğu gibi Orta ve İç Asya'da paleolitik devirden beri gelişip bozkır kültüründe yeniden biçimlenen ve proto-Türklerce (kendi katkılarıyla birlikte) farklı bir bütün haline getirilerek yeniden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu nedenle Türklerden önceki devrelerin mitolojik karakterli arkeoloji ve sanat tarihi malzemesi, Türk mitolojisi için de önem taşır.¹ Esas olarak erken devirlere kadar geri gitmeyeceksek de özellikle proto-Türk ve Hunlardan itibaren ele aldığımız Türk mitolojisine ilişkin sanat eserleri ya da arkeolojik nesnelere zaman zaman değineceğiz.

Dünya mitolojileri bağlamında, mitosları sanat eserlerinden ayırmanın mümkün olmadığı açıktır. Söz konusu mitosları yaratan toplum, onları sürekli olarak gelecek nesillere aktarır. Toplumun gelişim çizgisi içinde mitosların etkisinin ikinci planda kaldığı görülürse de toplumun çeşitli gelenekleri, bu geleneklere bağlı olarak ortaya konan el sanatı, hatta plastik sanat ürünleri geçmişten süzülerek günümüze kadar ulaşan mitolojik değerleri yansıtır. Bu toplumun sanatını geri planda besleyen temel bir yapı her zaman söz konusudur.

Mitlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken –özellikle erken devirler söz konusu olduğunda– “din”dir. Tören ve büyüyle ilgili çeşitli uygulamalar mitlerin oluşumunu besleyen en önemli kaynaklardır. Küçük büyük her dinin yarattığı bir mitoloji vardır. Kültürün insanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan bu önemli unsuru, doğal olarak kendi sanatını da yaratacaktır. Bu sebeple sanat tarihimizin, Türk mitolojisiyle ilgili çalışmalar yapılmadan aydınlatılabilmesi mümkün değildir.

Söz, öykü ya da efsane anlamına gelen mit (mythos) ile destan kavramlarına da kısaca değinmekte yarar var; ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade şöyle der:

Mit kutsal bir öyküyü anlatır: en eski zamanda, ‘başlangıçtaki’ masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır.

¹ J. Campbell, *Batı Mitolojisi-Tanrı'nın Maskeleri*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992, Türklerle ilgili alanlar için s. 346-363.

Eliade mitin bir yaradılış öyküsü olduğunu belirtir ve mitlerdeki kişilerin olağanüstü varlıklar olarak kimi zaman insanlarla ilişkiye girdiğini ifade eder. Böylece doğaüstü ve kutsal varlıklar, insanın insani özellikler edinmesini sağlamış olurlar.² Bu durumda efsane (mit) doğaüstü varlıklara ilişkin olayları konu alır. Destan (*legend*), efsanenin karşıtı olarak insanların yarattığı bir olaydır. Burada yeryüzündeki kahramanların yaptığı işler ve başlarından geçen olayların yazıya geçirilmesi, yeryüzünde yaşayıp yaşamadıkları gibi şeylerin tarihsel temellere dayanarak araştırılıp kaydedilmesi söz konusudur. Bu farklılığa rağmen destanlar da genellikle mitoloji kapsamında ele alınır. Mitolojinin kapsamı günümüzde hayli genişlemiştir. Destanlar, hikâyeler, masallar, romanlar ve hatta insanın günümüze kadar süren yaşantısının kayıtları ve şimdiki hayatımız da mitolojinin konusudur; çünkü tüm bunların içinde mitlerin yansımaları ya da başkalaşmış biçimleri mevcuttur.

Erken devirlerde sosyal bilimciler mitleri masal, hikâye niteliğinde –basit, gerçeklikten yoksun– ürünler olarak kabul ediyorlardı. Artık bilim adamları mitleri, ait oldukları toplumlarca bir zamanlar meydana geldiğine inanılan olayların kutsal anlatımları olarak kabul etmekte ve bu yönleriyle topluma model oluşturduklarına dikkat çekmektedirler.

Mit köküne eklenen – logos (söz, bilgi) sözcüğü ile “Mitler bilgisi veya bilimi” anlamına gelen mitoloji ismi oluşturulmuştur. İster Dünya ve isterse Türk Mitolojisi için söz konusu olsun mitoloji kendini ilgilendiren olayları, bilimsel disiplinler oluşturan bölümler halinde anlatır. Bunların başlıcaları Teogoni (Tanrılarla ilgili olay ve mitler), Kozmogoni (Evren ve Dünya’nın oluşumunu izah eden mitler), Antropogoni (İnsan ve yaratılışı ya da ortaya çıkışı ile ilgili mitler) ve Eskatoloji (İnsan, Evren ve Dünya’nın geleceği, kıyamet, ölüm ve ölüm sonrasını anlatan mitler-efsaneler)’dir.

² M. Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, İstanbul 1993, s. 15.

I

ŞAMANİST MİTOLOJİ

ŞAMANİZM

Şamanizm, milattan önceki devirlerden bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, İç Asya ve Orta Asya’da yaşadıkları bölgelerde uyguladıkları, şaman ya da kam adı verilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdür.

Bazılarına göre bir dini ifade eden bu terimin karşılık geldiği inanç sistemi, aslında İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm gibi tam anlamıyla teşekkül etmiş bir din değil tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında ilişki sağlayan bir sistem ve tekniktir. Başka bir görüşe göre ise bir din olmakla birlikte bu, onu tümüyle kavrayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımızdan açıkça ortaya konulamamaktadır.

Şamanizm sözcüğü Tunguzcadaki şaman isminden gelmektedir. Bu sözcük Rus bilim adamları aracılığıyla bilim terminolojisine girmiştir.¹ Türk toplumlarında şaman teriminden çok “kam” sözcüğü kullanılmıştır; bu yüzden söz konusu inançlar bütününe “kamcılık” demek de mümkündür ya da Orta Asya’nın bazı bölgelerinde kullanıldığı gibi “tanrıçılık” veya “tengircilik” de denilebilir. Aşağıda da şaman denilen din adamı ile ilgili olarak tartışılacağı gibi eski Türkler ve günümüz Sibiryâ halkları (Tunguzlar dahil) dinlerinin adı olarak “Şamanizm” terimini kullanmamışlardır. Hatta Potapov’un ifade ettiği gibi günümüz Altay toplulukları dinleri için bir isim öngörmüyor sadece “din” (yang / gök veya ışık) ifadesini kullanıyor, Buryatlar ve Moğollar da benzeri şekilde “kara din” ibaresini kullanıyorlardı. “Şaman” kelimesinin telaffuz edildiği belirtilen Tunguzlarda da bu kelime sadece “din adamı” anlamına geliyordu.² Bu nedenle “Şamanizm” teriminin bir din adı olarak ifade edilmesinin şimdilik bilim adamlarının bir öngörüsü olduğunu düşünmek belki de daha doğru olacaktır. Her ne kadar aşağıda ifade edileceği üzere Biruni’nin eserinde aktardığı “şamaniyyûn” ve “şemnân” gibi kelimeler varsa da bunların din adı olarak kullanılıp kullanılmadığı veya bu amaçla belirtilmişse bile, söz konusu sözcüklerin Biruni’nin isim vermek ihtiyacından kaynaklanıp kaynaklanmadığı hususu net değildir.

Şamanizm, erken devir Türkleri ve onların komşuları arasında çok daha eski çağlardan itibaren totemist inançlar, ata kültleri, hayvan kültleri, doğa

¹ S. V. Örnek, *İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul 1988, s. 47.

² L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi* (Çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya 2012, s. 148.

Resim 1. Sibiryâ kaya resminde şaman olduğu düşünülen figür.

kültleriyle birlikte görülmektedir. Bazı araştırmacılar buradan hareketle Şamanizmin Türklere sonradan geldiği fikri üzerinde durmakta, dolayısıyla Şamanizmin IV-V. yüzyıllardan önce Orta Asya'da bilinmediğini iddia etmektedirler.³ Araştırmacı Gumilev konuyla ilgili olarak: "Gerek 'kam' terimi ve gerekse 'kamlık' sözü ilk defa VII. yüzyılda tespit edildiğinden, Cungarya ve Altay Türkleri arasında da kamlık sisteminin VII-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış olması ihtimali fazladır," görüşünü dile getirir.⁴ Bununla birlikte Sibiryâ'daki kaya resimlerinde çok daha eski tarihli ve şaman olduğu düşünülen ya da böyle yorumlanabilecek insan tasvirlerine rastlanması (Resim 1), bu konu üzerinde daha çok araştırma yapılması gerektiğini ortaya koyuyor. Sanat Tarihi'ne ilişkin söz konusu tasvirler bize, Şamanizm

denilen uygulamalar bütünü'nün köklerinin belki de tunç devrine hatta daha erken tarihlere kadar uzandığını gösteriyor.

Ebû Reyhân el-Bîrûnî (973-1061?), el-Asârü'l-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye adlı eserinde Şamanizmin, Buddha ortaya çıkmadan önce var olduğunu söyleyerek bu inanç sisteminin çok daha eski olduğunu belirtiyor:

Şeriatlar meydana gelmeden ve Buddha (Budâsîf) ortaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusunda yaşayan insanlar şamaniyyûn idiler. Bunlar putperesttiler. Bunların kalıntıları bugün Hindistan, Çin, Tuguzguz ülkesinde bulunmaktadır. Horasan hal-ki bunlara şemân der... Bunlar zamanın ebediyetine, ruhların tenasühüne, feleğin sonsuz bir boşlukta düşmekte olduğuna inanırlar.⁵

Türklerde en erken devirlerden beri inanç sisteminin Gök-Yer/Su-Atalar şeklinde formüle edildiği anlaşılmaktadır. Bu sistem, yukarıda adlarını andığımız çeşitli inançlarla bir arada yer almaktadır. Söz konusu inanışlar arasında evren, dünya, öteki dünyayla ilgili inançlar ve düşünceler de yer almaktadır. Böylece ortaya çıkan bu büyük ve karmaşık bütün ya doğrudan doğruya mitoloji kapsamına girmekte ya da çeşitli mitolojik öğeleri içermektedir.

³ A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, s. 34-35.

⁴ L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 1999, s. 129.

⁵ Tercüme için bkz. R. Şeşen (haz.), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s. 195.

ŞAMANİST TANRILAR VE RUHLAR

Tanrı Kavramı

Türk mitolojisinde pek çok tanrı ve ruh vardır; ancak bunlarla ilgili çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bu konudaki bilgiler farklı Türk kavimlerine göre değişmekte, bunlar arasında anlaşılmaz ya da çelişik ifadeler bulunmaktadır. Örneğin ileride değineceğimiz gibi bazı araştırmacılar İslamiyetten önce Türklerde tek Tanrı inancının bulunduğunu savunmakta, ama bunu kanıtlayacak deliller birçok kişiye göre zayıf kalmaktadır. Bu konu temelde dinlerin çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru geliştiği tezine karşı ortaya atılan, tektanrıcılığın insanlıkla yaşıt olduğunu ve sonraları toplumların inançlarının yozlaşarak çoktanrıcılığın ortaya çıktığını ifade eden başka bir tezle ilgilidir. Bu tez eski Türklerde tektanrıcılığın izlerinin bulunduğuna işaret etse de, ikinci derecede tanrılar ya da ruhların da var olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Bugün kullandığımız tanrı sözcüğü, İslamiyetteki Allah kavramıyla birleşip yeni bir anlam kazanmıştır. Aslında tanrı sözcüğü, eski Türkçedeki tengri sözcüğünden gelmekte ve bu sözcük çeşitli Türk topluluklarında birbirinden küçük farklarla kullanılmaktadır.

Türklerde tanrı tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade ettiğimiz çeşitli kültlerle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken devirde tek bir Türk dini ile karşı karşıya olmadığımızı söyleyebiliriz. Türklerin din anlayışları, kavimlerin gösterdiği toplumsal yapı değişiklikleri nedeniyle, zaman ve yere bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Buna ek olarak, devletin din anlayışıyla halkın din anlayışı arasında zaman zaman uçurumlar ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında, yukarıda belirttiğimiz birtakım eski inançlarla birleşen şamanist uygulamalar egemenken, -örneğin Göktürk devrinde Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı gibi- devlet erkânı arasında bir Gök Tanrı inancı mevcuttu. Yalnız bazı araştırmacıların savunduğu gibi, Gök'ün en önemli tanrı olarak kabul edilmesi, bir çeşit tek tanrılı din ile karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmez. Kaldı ki inançlarda Gök Tanrı'nın yanı sıra Yer Tanrı'dan ve tanrısal nitelikler taşıyan ruhlardan da söz edilmektedir.

Bununla birlikte İslamiyetin Orta Asya'da yayılışından sonra, bu dinin etkisiyle Müslümanlarla ilişkiye geçen Türk topluluklarında tek Tanrı kavramının Gök Tanrı kültü sayesinde daha kolay yerleştiğini de kabul etmeliyiz.

Nitekim X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzlar arasından geçen Arap gezgin İbn Fadlan, Oğuzların zorda kaldıklarında (Müslümanlara yakınlık duydukları için) başlarını göğe kaldırarak “Bir Tanrı” dediklerini bildirmektedir:

İçlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp Bir Tanrı der. Bu Türkçe ‘Bir Allah’ demektir. Zira Türkçede bir, vahit ve Tengri ise Allah demektir.⁶

Türklerde din mefhumunun, Gök-Yer/Su-Atalar formülüne uygun olarak şekillenmiş olduğunu daha önce belirtmiştik; bu, Türklerin İslamiyetle ilk karşılaştıkları zamanlarda da böyleydi. Nitekim İbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlarda atalar kültüne işaret eden şu ifadeler de yer vermektedir:

Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine Rab (Allah) derler.⁷

İslamiyetin yayılmaya başladığı devirlerde Türklerin tanrı anlayışının ne durumda olduğunu konuyu biraz basite indirgese de Kaşgarlı Mahmud’un şu sözlerinde izleyebiliyoruz:

Yere batası kâfirler göğe ... Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye ... Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye ... Tengrigen derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı’ya sığınırız.⁸

N.F. Katanov, yüzlerce yıl sonra Kaşgarlı Mahmud’un söylediklerinin bir Türk topluluğunda yaşadığını anlatıyor. Araştırmacı, 1890 yılında, Karagaslara yaptığı ziyarette tespit ettiklerini kayda geçirirken, bu kadar geç tarihte bile söz konusu Türk topluluğunun “dağ” ve “su” tanrısına inandığını ve ateşi kutsal saydığını belirtiyor:

.. Birisi ava çıktığında Dağ Tanrısı için kurban keser ve gömleğini yere dikilen sırığa bağlar. Bunu yapana Dağ Tanrısı hayvan verir ve o kişi mutlu olur. Eğer sırığı yere dikmezse hayvan avlayamaz. Dumanyla cinleri korkutup kaçırdığı için sırığın yanında kutsal ateş yakılmalıdır... Bir kimse eğer balık tutuyorsa, gömleğini nehrin kıyısındaki sırığa bağlar ve onun yanında da kutsal ateş yakar. Böylece Su Tanrısı ona çok balık verir.⁹

Görüldüğü gibi eski Türk halkları universalist bir anlayışla, doğa ve evrene ilişkin çeşitli ve kendisine büyük, gizemli ve önemli gelen unsurları tanrılaştırmıştır.

⁶ R. Şeşen, *X. Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, İstanbul 1975, s. 31.

⁷ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 30.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. III, Ankara 1999, s. 377-378.

⁹ N. F. Katanov, Tallap Alğan Pılıg Toğıstarı-Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, Hakas Fol’klorının Paza Etnografyazının Tekstleri- Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri, Türksöy Yayınları, Ankara 2000, s. 206-207.

Derlenen mitler ve eski metinlerden anlaşıldığına göre, çeşitli Türk toplulukları, bazı tabiat unsurlarını tanrı olarak nitelerken bazılarını da yine tanrı anlamında olmakla beraber, derece olarak daha aşağıda olan ruhlar olarak ifade ederler.

Örneğin Anohin'in tespitine göre Altay Türkleri ruhları (tanrıları) evvel-den beri var olanlar, ilk baştaki ruhlar (=tösler/tözler ki bu terim öz, kök, temel, başlangıç anlamına gelir) ve yaratılmış bir şey veya şey olarak tanımlanan ikinci derecede ruhlar (=yayan neme ve neme) olarak belirtilir. Ruhlar temiz ve pis (kötü) olarak ifade edilir. Yani bunlar aruu (arı, temiz) töş veya kara töş ve ikinci derece ruhlar için de aruu neme ve kara neme olarak ifade edilirler. Bir de kullanılan bir başka tabaka oluşturan ata ruhları vardır. Bunlara Körmös de denilir. Bunlardan anne tarafından olan ata ruhları dayı ata demek olan Ozogı taydalar, baba tarafından atalar ise esas öz atalar demek olan Kan adalar şeklinde söz edilir. Bazen kötü ruhlar da genel olarak körmös terimiyle anlatılmıştır.¹⁰

Öte yandan tanrılar ve ruhların isimleri ve önemleri çeşitli Türk halklarında bazı değişiklikler arz ederken, tanrılaştırılmış tabiat unsurları ile ilgili anlatılan mitler de farklı farklı olabilmektedir. Bununla birlikte, insanların yaşantısına karışan, bereket veren veya korku ve hastalık salan, insan hayatı ile ilgili çeşitli müdahalelerde bulunan bu tanrı veya ruhlar, gökte ve yerde bulunan göğün ve yerin çeşitli unsurları olmaları açısından bütün Türk kavimlerinde ortakdır. Bu yüzden ulu bir dağ, ulu bir ağaç ve erişilmez gök vb. her Türk topluluğunda tanrı sayılabilmektedir. Bazı dağlar ve başka tabiat unsurlarının tanrı sayılmadığı zamanlar da olur ama o zaman bunlar tanrının meskeni veya bir şekilde tanrı ya da ruhlarla ilişkili olduğu düşünülen yerler olarak kabul edilirler. Tanrıların ve ruhların büyüklüğüne küçüklüğüne göre yaptıkları çeşitli işler vardır. Kimi her şeyi yaratmıştır, kimisi atmosferle ilgilidir. Kimisi bereket sağlar, bazıları özel olarak kadınların ve çocukların koruyucusudur. Bazıları insanlara ruh verir. Kimisi ölüme sebep verir, ölümün efendisidir, vs. Hemen hemen bütün tanrılar kurban ister, bunlar kanlı veya kansasız kurbanlar (hediye, saç) şeklindedir. Tanrılar veya ruhlar için çeşit çeşit merasimler yapılır. Bu ayin ve törenlerin önemli bir kısmında din adamları baş rolü oynar.

Türk toplulukları uzun tarihleri boyunca İslâmiyet dahil olmak üzere çeşitli dinlere girmişlerdir. Günümüzde Türklerin büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte eski ata dinlerinde kalanlar ve başka dinlere inananlar hâlâ bulunmaktadır. Dolayısıyla geçmiş asırlarda Tabgaç, Karluk ve Uygur gibi büyük Türk kitleleri kendi ata dinleri yanında Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi dinlerin tanrılarına da inanmışlar ve mitlerinde bunların da özelliklerini yansıtmışlardır.

¹⁰ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 3.

II

TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

EVREN/DÜNYA TASARIMLARI

Çeşitli araştırmacılara göre, Türkler Çinlilere benzer şekilde, yeryüzünü bir dikdörtgen ya da dörtgen biçiminde tasavvur ediyorlardı.¹ Bu dikdörtgen içinde var olduğu düşünülen daire, gökyüzünü temsil ediyordu. Bu şeklin merkezindeyse kutsal olarak kabul edilen bir dağ (Türklerde Ötüken dağları, Kan-Tengri, Altun-Yış (Altın Orman) gibi isimlerle anılan dağlar) ve Dünya Ağacı çeşitli katlara ayrılmış göğü ve yeri birleştiriyordu. Yeryüzü dört yöne bölünmüştü (Renkli Resim 1). Eski Türk metinlerindeki birtakım ifadeler dünya şeması içerisinde bu yön kavramına değinir. Örneğin Kültigin Yazıtı'nın kuzey cephesinde yer alan aşağıdaki satırların böyle yorumlanabileceği kanısındayız:

Buyruk beyleri Otuz (tatar). Dokuz Oğuz beyleri, milleti! ... bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri (doğuda) gün doğusuna, beri (güneyde) gün ortasına, geri (batıda) gün batısına, yukarı (kuzeyde) gece ortasına doğru (olan yerlerin) bu içindeki millet(ler) hep bana itaat eder. Bunca milleti hep tanzim ettim....²

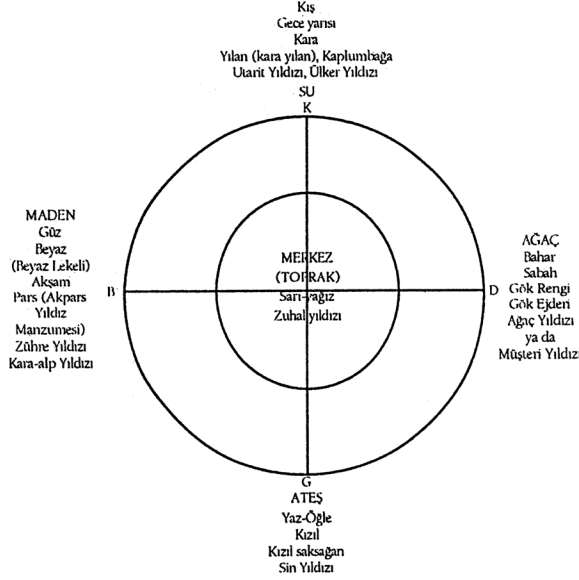
Bu ifadeler, anayönlerin kozmolojik diyagramda temsil edildiği saatle birlikte ele alındığını gösteriyor. Doğunun zaman unsuru sabah (yani gün doğuşu), güneyin öğle (gün ortası), batının akşam (gün batışı), kuzeyinse gece yarısıdır (yani gece ortası). J. P. Roux'ya göre, XI. yüzyıldan önce olmak kaydıyla gök ve yer kavramlarına bir de yeraltı eklenmiştir. Yeraltı daha sonraları cehennem olarak algılanmıştır. Bu şemaya işaret ettiği sanılan tasvirlerle çeşitli yerlerde rastlanmıştır (Çizim 16).

Yakın zamanlarda derlenmiş bilgilerde Altaylılarda, dünyanın önce daire, sonra kare şeklinde olduğuna inanıldığı tespit edilmiştir. Yakutlardaki gök dairesinin dörtgen yeryüzünün kenarlarına değdiği fikriyse yukarıdaki şemaya tam olarak uymaktadır. Burada da dört anayön düşüncesi önemlidir. Yalnız bir Yakut hikâyesinde yeryüzünün şekli sekizgen olarak belirtilmektedir ve yönler arayönlerle birlikte burada iki katına çıkmaktadır.³

¹ Türkler bazen dünyayı tepsi gibi ya da yuvarlak olarak görmekle birlikte özellikle büyük devletler zamanında yaygın olan görüş dünyanın dört köşe olduğu düşüncesidir. B. Ögel, dünyanın şeklinin Türk devletinin yapısıyla karşılaştırır ve kozmolojinin devlet yapısı üzerindeki etkisini ortaya koyar, bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 243-244.

² H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 22.

³ U. (Harva) Holmberg, *The Mythology of All Races Finno-Ugric-Siberian*, New York 1964, s. 308.

Çizim 16. Birtakım araştırmacıların anlattıklarına dayanılarak, dört anayöne göre ele alınmış beş temel unsur ile bu yön ve unsurlara bağlı olarak mevsim, zaman, renk, hayvan ve yıldızlar.

Türklerdeki evren şemasının Budist ilahlarla ilişkilendirilen ve Budist Türk topluluklarında tanınan bir şekli de *mandala*dır (Resim 16, Renkli Resim 24). Genellikle bir kare içinde daire ve ilgili ilahların tasvirinden oluşur. Ancak değişik şekilleri de vardır. Örneğin bazı örneklerde tamamen daire şeklinde mandalalar da görebiliyoruz. Eliade'ye göre mandala bir *imago mundi*'yi tanımladığı kadar simgesel bir panteonu da temsil etmektedir. Bu bakımdan bir tapınak da “merkezi vurgulama” ve “mikrokozmos” olma bakımından bir mandaladır. Eski Türklerdeki yeryüzü ve hükümdar şehri planı hem daha eski Türk topluluklarındaki evren şeması hem de mandalayla ilişkiliydi.

Mandala Budist resim sanatındaki detaylı tasvirleri yanında, yere çizilerek bir şema gibi de kullanılmıştır. Nitekim ezoterik Budizmde Vajradhātu mandala, ruhsal dünyanın büyüsel diyagramıdır.

E. Esin'in tarif ettiği bir Lamaist mandala örneği XIV. yüzyıla ait eski bir metinden alınmıştır. Burada tasvir edilen mandala, baş ilahın gövdesi ve tapınağı sayılıyordu. Mandalanın merkezinde, lotus tahtı üzerinde oturan baş ilah Cakraşamvara Heruka ile karısı bulunuyordu. Şeklin dört köşesi tefekkürü ve mandalanın içerisinde oturarak kendisini baş ilahla bütünleştiren kişiyi

Resim 16. Mandalayı tasvir eden bir freskodan detay, V-VI. yüzyıllar.

temsil ediyordu. Dörtgenin içerisinde iç içe üç daire bulunuyordu. Dıştaki iki daire baş ilahın gövdesini ve dilini, en ortadaki daireyse bu tanrının gönlünü temsil ediyordu.⁴

Evren/dünya ile ilgili temsili anlamlar içeren terimlerden biri *samsara*'dır. Dünyayı, daha doğrusu dünyeviliği anlatır. Doğum ve ölüm okyanusu (veya nehri) demektir. İnsanlar bu dünyevi yaşantıyı aşarak nirvanaya ulaşırlar.

Samsara'nın tekerlek şeklindeki şeması varoluş tekerleği (*cakra*), evreni ve burada olup biten her şeyi, başlangıcı ve sonu ifade eder. Evrenin çeşitli görünüşleri de bu şekille ilgilidir. Tantrik Budizmde bu konuyu ifade eden ilahın adı Kâla-Cakra'dır. E. Esin'e göre bu Zaman Çarkı İlahı'dır. Ya da Kala-Yama ve bunlara ilaveten Zurvan ejder alameti olan ve çark çeviren tanrılardı. Uygur ve daha sonra Karahanlılarda zaman çarkını bir çift ejderin çevirdiği kabul ediliyordu.⁵ Bu simge aynı zamanda Buddha'nın adaletinin ve güneşin simgesidir. Dharma-Cakra ise yasa çarkı demektir, yani o aynı zamanda Yasa'yı temsil eder.

⁴ Mandala hakkında bkz. E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 132; E. Esin, " 'Muyanlık' Uygur 'Buyan' Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Rıbat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme," MA, Ankara 1972, s. 77, dipnot 19-20; M. Eliade, *İmgeler Simgeler*, s. 35-37; J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, s. 103. J. Hall, *a.g.e.*, s. 3-4.

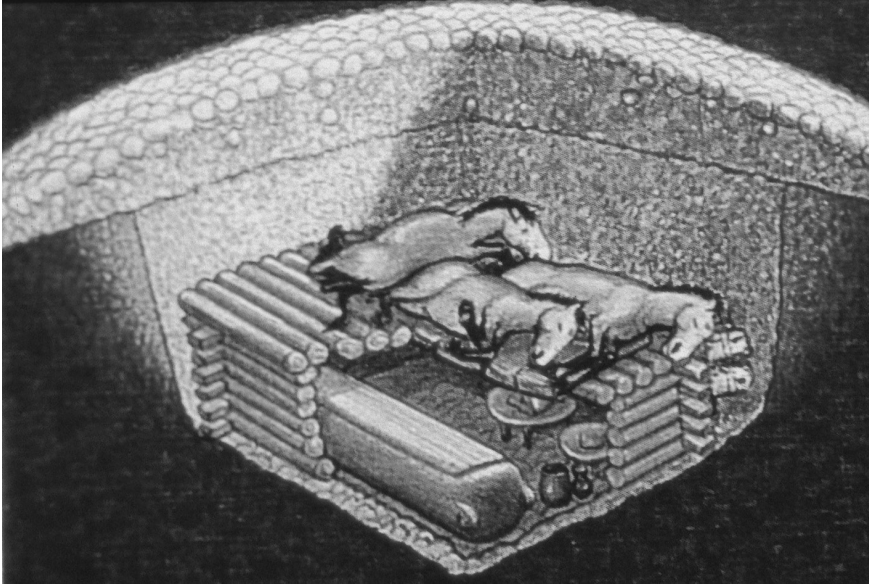
⁵ E. Esin, *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1972, s. 15, 32 vd.

III

TÜRK MİTOLOJİSİNDE ÖLÜM VE KIYAMET

ÖLÜM

Hemen her toplulukta olduğu gibi Türkler de öldükten sonra bu dünyadaki- ne benzer bir hayat yaşayacaklarına inanıyorlardı. Proto-Türk, Hun, Göktürk, Uygur ve diğer Türk topluluklarıyla ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu hususu destekler mahiyettedir (Resim 33). Anlaşıldığı kadarıyla ölüm mukadder olarak karşılanmakta ve kurulu olan düzenin gereği olarak algılanmaktadır. Bu nedenle gök-yer dikotomisiyle ilişkisi olan ve doğal karşılanan ölümle ilgili olarak eski Türkler şan kazanmadan ya da savaşmadan ölmeyi küçüklük sayıyorlardı. Öte yandan savaşta da iyi güçleri temsilen galip olunmalıydı; çünkü savaşta öldürülen önemli düşmanların ruhları öteki dünyada hizmetkâr olarak kullanılmak üzere balbal haline getiriliyor ve sonra örneğin Kültigin'in Mezar Külliyesi'nin doğu girişinden itibaren sıralar halinde uzanan taş dizilerinde olduğu gibi balbal olan düşmanı ifade eden bir kısmı kabaca yontulmuş taşlar dikiliyordu:

Resim 33. Ukok Platosu'nda (Rusya Federasyonu) bir kadın asilzadeye ait kurganın rekonstrüksiyonu. Muhtemelen Hun devrine aittir.

Resim 34. Moğolistan'da bulunan Göktürk devrine ait, Tonyukuk Mezar Külliyesi'nin girişine doğru uzanan balballar.

Babam hakana Baz hakanı birinci balbal dikmiş ... Birinci Kırgız hakanını balbal diktim....¹

Aşağıda belirtildiği gibi Çin kaynaklarından birinin kısaca öldürülen düşmanı temsil eden taşlar olarak ifade ettiği *balbal* fikrinin ortaya çıkışı (Resim 34, Renkli Resim 38) eski çağlarda ölüye kurban uygulamasının sembolik hale gelmiş bir ifadesi nedeniyle olabilir. Savaşta ölen düşmana ait önemli bir kişiyi ifade eden balbal belki de onun savaşta öldürülerek kurban edilmiş olduğunu simgeliyordu ya da kurban etme fikri, ölen kahramanın daha önce öldürdüğü düşmanlarını ölümler dünyasında hizmetkar-köle olarak kullanma fikrini doğurmuş olabilir. Bu hususu destekleyen konulardan biri de eski Türklerin ruhları veya tanrıları ya da ölen önemli kişileri temsil etmek üzere yaptıkları heykelleri veya dikitleri canlı saymalarıdır. Ölen kişinin

heykelinin yapılmasında onun dirildiği inancı da vardır. Bu nedenle mezar üstüne ya da yakınına taş heykel dikmek o kişinin canlı olarak yaşayacağına işaret sayılmış olmalıdır. Dolayısıyla bir savaşta yenilmiş olan önemli bir kişiyi *balbal* kılmak, yani düşmanı öldürdükten sonra, öldürenin mezarına onu temsil eden ve bazen heykel sayılabilecek bir taş yerleştirmek, o kişinin canlanarak ölümler dünyasında onu *balbal* yapan kişiye köle olarak hizmet etmesine sebep olmaktadır, denilebilir. Bu anlatılan şekilde taş heykellerin canlı olduğuna veya canlanacağına inanıldığında daha ortaçağlarda bile Türklere ait heykellerin düşmanları tarafından çoğu kere başlarının neden koparıldıkları da anlaşılabilir (Renkli Resim 39-42).²

İbn Fadlan ünlü *Seyahatname*'sinde, Türkler arasında kendi döneminde (10 yüzyıl) *balbalların* ağaçtan suretler olarak yapıldığına da işaret etmekte ve onların hizmetçi olarak cennette ölüye hizmet edeceklerini söyleyerek anlattıklarını desteklemektedir: “Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman

¹ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 37, 41, 69, 70, 128, 131, 557.

² Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm”, *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, no. 40, İstanbul 2004, s. 247-252.

IV

TÜRK KAHRAMANLARI

Türklerde kahramanlık mitlerinin kökeni muhtemelen Ön-Türk (=Proto-Türk) dönemine kadar inen alplık teşkilatıdır. Biz bu teşkilatın esaslarının milattan önceki ilk Türk kültürlerinden olan Tagar kültürü döneminde (MÖ VIII. yüzyıldan itibaren) oluştuğunu zannediyoruz; ancak bunun köklerini “savaşçılık” anlayışının bir değer olarak ortaya çıkmaya başladığı MÖ 4000-3000’li yıllara indirmek de mümkün görünmektedir. Tagar döneminden itibaren gerek İskit denilen ve çoğunluğu Türk olan topluluklarda gerekse Tıngırlar ve Asya Hunları gibi topluluklarda savaşçı kadın ve erkek mezarlarının görülmesi bu teşkilatın maddi kalıntılarının olduğunu da ileri sürmemize olanak tanır. Avrupa’da Orta Çağ’da görülen “şövalyelik” teşkilatının kökleri de kanımızca İç Asya’dan ve öncü Türk kültürlerinden kaynaklanmaktadır.

Yukarıda tanımını yaptığımız ve esasında “kahramanlık kültürü” gereği ortaya çıkan Türk kahramanları, Türk tarihinin hiçbir döneminde eksik olmamıştır. Bunlarla ilgili inançları “kült” olarak nitelendiriyorum çünkü geçmiş dönem Türk halklarının da bunları olağanüstü insanlar, düzenin temsilcisi, Tanrı’nın elçisi veya görevlisi gibi gördüklerini de düşünüyorum. Kahramanlarla ilgili efsane ve destan metinlerini okuduğumuz zaman, onların yeteneğine, gücüne ve temsil ettikleri değerlere hayran olmamak mümkün değildir. Türk bahadırıları, hükümdarın veya yöneticilerinin esir edildiği, toplumun özgürlüğünü kaybettiği ve ulusun devletini ve bağımsızlığını kötü bir güç veya güçlerin sonlandırdığı zamanlarda, Tanrı’nın gönderdiği ve onu adına savaşarak düzeni, yani hükümdarı veya yönetimi, ulusu ve devleti kurtaran bir güç olarak hatta Tanrı’nın silahı olarak dünyaya gönderilirler.

Kahraman olağanüstü şartlarda doğar, ruhların koruması ile büyür. Yiğitlik ve savaşçılık sanatlarını öğrenir ve sonra yine doğaüstü varlıklar ve başka alplardan yardımlar alarak kötülüğü temsil eden güç ile savaşır ve eninde sonunda onu alt eder. *Oğuz Kağan Destanı*’ndaki Gök Tanrı’nın Oğuz’a gönderdiği, yol gösteren lider Bozkurt ne ise bir topluma gönderilen “kahraman” da odur. Yine *Oğuz Kağan Destanı*’nda da gördüğümüz gibi, daha küçük yaştan itibaren bedenleri olağanüstü güçlüdür. Savaş yetenekleri ve akılları muazzamdır. Atları da en az onlar kadar yeteneklidir ve âdeta onların üzerinde uçarak giderler, bazen rüzgâr gibi dağların doruklarında eser, bazen göğe çıkar, bazen ölümler âlemine inerler.

Birden çok yerde mücadele edebilmek için kahramanların ikizleri veya çok sayıda eşleri (klonları/kopyaları) olabilir. Ezilen halk daima kahramanın yanındadır ve yapabilirse onun yardımcısıdır. O, Tanrı'nın bir elemanı olarak kutsal yurdu, kötü ruhların efendisi olan Erlik'in kötü niyetlerini gerçekleştirmek için istila eden ve onun temsilcisi kötü kağanların (hükümdarların) istilasından kurtarır. Böylece gök tanrısının veya sadece Tanrı'nın hükmedeceği yeryüzünü, onun yardımıyla kurtarıp yine onun hüküm sürmesini sağlar.

Burada bütün Türk kahramanlarından söz etmemiz elbette mümkün olmayacaktır ancak yine de bunların kayıtlara geçmiş destan metinlerindeki belli başlı örneklerini kısaca ve destan metinlerine veya eski metinlere göre inceleyebiliriz.

1. Alp Er Tunga

Kaşgarlı Mahmud, “**Alp Er Tunga**” (Tonga Alp Er) ile ilgili bir metni (ağıt/sagu) *Divanu-Lugati't-Türk* adlı eserinde açıklamak istediği sözcüklere uygun olarak parçalar hâlinde veriyor (XI. yüzyıl). Kaşgarlı Mahmud, saygı ve sevgi ile bu büyük Türk kahramanını (Alp: Yiğit maddesinde) anıyor: “Alp Er Tunga öldi mü/İsiz ajun kaldı mu/Ödhlek öçin aldı mu/Emdi yürek yırtılır.” “Alp Er Tunga öldü mü?/Kötü dünya kaldı mı?/Felek öcünü aldı mı?/Şimdi yürek yırtılır.” (Hakan Afrasiyab öldü mü?/Kahpe dünya ondan kurtuldu mu?/Zaman ondan öcünü aldı mı?/Şimdi onun milki üzerine -zamaneye kızarak-yürek parçalanır.” (Kaşgarlı Mahmud 1998: 41-42). Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünün muhtelif yerlerinde değişik sözcüklerin kullanımını açıklarken bazı parçalar veriyor ve bu parçalarda Afrasiyab'ın (Alp Er Tunga) kastedildiğini de söylüyor. Araştırmacılar bu manzum metinlerin Alp Er Tunga sagusunun parçaları olduğuna inanıyorlar: “Ödhlek yarağ közett/Oğrı tuzak uzattı/Beglerbegin azıttı/Kaçsa kalı kurtulur.” “Zaman fırsat gözetti/gizli tuzağını kurdu/Beylerbeyini azıttı/kaçsa nice kurtulur?” (Zaman fırsat gözetti, yeraltında gizlenmiş olan tuzağı kurdu, Beylerbeyini şaşırttı; o kaçmakla bundan nasıl kurtulur?” Burada Beylerbeyi sözünden dileği Afrasiyab'dır (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 2, 234).

Divanu-Lugati't-Türk'teki bazı parçalarda Afrasiyab'ın adı geçmemesine rağmen onlar da sagunun (ağıdın) parçası sayılmıştır. Ancak şu parça saguya ait olmalıdır: “Ödhlek küni tawratır/Yalñuk kücin kewretür/Erdin ajun sewritür/Kaçsa takı artılır.” “Zaman günü davrandırır/İnsan kuvvetini gevşetir/Dünyayı erden seyrekleştirir/Kaçsa dahi erişir.” (Zamanın günleri, insanın kuvvetlerini gevşetmek için acele eder; dünyayı adamdan boşaltır; bununla Afrasiyab'ı ve Afrasiyab'ın adamlarını murat ediyor ve ölümden kaçan kimseye ölüm erişir diyor) (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 2, 335).

Bir diğer parçada ise şöyle söyleniyor: “*Begler atın argurup/Kadhgu anı turgurup/Menği yüzi sargarıp/Kürküm anğar türtülür.*” “*Beyler atlarını yordular/Kaygı*

onları durdurdu/Yüzleri benizleri sarardı/Sanki safran sürülmüştü.” Afrasiyab için ağıt yakarak diyor ki: “Beyler atlarını yordular; onları kaygı sarıdı; yüzleri safran sürülmüşe döndü.” (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 1, 486).

Ve sonra ne oldu: “Ulşıp eren börleyü/Yırtın yaka urlayı/Sıkıp üni yurlayı/Sıgtap közi örtülür.” “Herkes kurt (böri) gibi uluşuyor/Yakasını yırtarak bağıyor/Ünü çıkasıya haykırıyor/Gözü örtülesiye kadar ağlıyor.” (Afrasiyab’a yandıkları için herkes kurtlar gibi uluşuyor, haykırarak yakasını yırtıyor, bazı kere ırlayıcının sesi gibi ses çıkarıyor, gözyaşları gözü örtünceye değin ağlıyor.) (Kaşgarlı Mahmud 1998: C. 1, 189).

Afrasiyab adının geçtiği son parça olarak da şunu ekleyelim: “Ödhlek arığ kewredi/ Yunçığ yawuz tawradı/Erdem yeme sawradı/Ajun Begi çertilür” “Zaman çok gevşedi/Arık, kötü davrandı/Fazilet yine savıldı/Dünya Beyi yok olur.” (Zaman zayıfladı, arık, düşkün kuvvetlendi. Zamane insanları dünyanın beyi Afrasiyab öldükten sonra fazileti bıraktılar.) (Kaşgarlı Mahmud 1999: C. 3, 41-42).

Araştırmacılar tarafından “Alp Er Tunga Sagusu veya Ağıdı” olarak ifade edilen (ağıda ait olduğu belli olmayan parçaları almadık) bu parçalar, üslupları birbirine benzemekle birlikte aslında Alp Er Tunga ile ilgili bir tek ağıdın değil de birden çok ağıdın parçaları da olabilirler; ama bu bizim için bir şeyi değiştirmez. Burada bu parçalar *Divanu-Lugati’t-Türk*’ün Besim Atalay tarafından yapılan çevirisinden aktarılmıştır.

Vaktiyle bazı edebiyat tarihçileri bu parçalar üzerinde durmuş ve onların arkasındaki anlamı açığa çıkarmaya çalışmışlardır. Sondan bir evvel bahsettiğimiz parçanın eski Türk yoğ törenlerinden bahsettiğini söylemekte haklıdır. Ama Besim Atalay’ın çevirisiyle “ödhlek” (=ödlek) ismini “felek” olarak yansıtmalarının doğru olmadığını düşünüyorum. Atalay, bunu zaman olarak çevirmiştir ki bu doğrudur. “Zaman” yani “ödlek” kelimesi Orhun Yazıtlarında da karşımıza çıkar. Kültigin Yazıtı da bir bakıma ölen kardeşi için Kültigin’e ağlayan ve ona vefa borcunu ödeyen Bilge Kağan’ın ağıdıdır. Kültigin (732) Yazıtı’nın kuzey cephesi 10. satırında Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden duyduğu büyük üzüntüyü anlatırken “ödlek” sözcüğünün daha arkaik şekli olan “öd” sözünü zikrediyor: “İn(i)m kül tig(i)n: kergek:bolıtı: öz(ü)m:s(a)k(ı)nt(ı)m:körür:köz(ü)m:körm(e)z t(e)g :bil(i)r:bil(i)g(i)m:bilm(e)z t(e)g: bolıtı:özüm s(a)k(ı)nt(ı)m: öd t(e)ngri:(a)ys(a)r: kişi oğlu:koop:ölg(e)li:törim(i)ş.” T. Tekin bu satırları bugünkü Türkçeye şöyle aktarıyor: “Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış” (Tekin 1988: 22-23). Görüldüğü gibi burada “öd tengri” ifadesi vardır. Zaman tanrısı isimli, varlıkların ömrüne hükmeden bir tanrının varlığı burada ayan beyan ortadadır. Alp Er Tunga’nın ağıdına ilişkin parçalar da geçen “ödlek” ismi, zaman tanrısı inancının İslamiyet’in Türklere ulaştığı

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey; *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, yayına haz. K. Arısan-D. Arısan Güney, İstanbul 2000.
- Aça, M., *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi Etrafında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler*, TDTD, sayı 98, İstanbul (Şubat) 1995, s. 55-58.
- Agar, M.E., “Yaratılış Efsaneleri Üzerine”, *TKA Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan*, XXVIII/ 1-2, (1990), Ankara 1992, s. 348-349.
- Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, c. I-II, İstanbul 1977.
- Akdoğan, Y., *İskendernâme’den Seçmeler*, Ankara 1988.
- Akgür, N., “Oniki Hayvanlı Türk Takvimi”, *TDA*, sayı 64, Şubat 1990, s. 169-210.
- Aksel, M., “Halk İnanışları ve Halk Sanatı: Aslana Binme Duvarı Yürütme Kerameti”, *TFA*, sayı 182, İstanbul 1964, s. 3519-3520.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. M. Öztürk, Ankara 1998.
- Altaylı, S., *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, c. I-II, Ankara 1995.
- Anadol, S., “Şaman Türkler Tuva ve Hakasya,” *Atlas*, sayı 82, İstanbul, Ocak 2000.
- And, M., *Oyun ve Bügü*, İstanbul 1974.
- *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara 1977.
- *Minyatörlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, İstanbul 1998.
- *40 Gün 40 Gece Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, İstanbul 2000.
- Anohin, A.V., “Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, çev. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1968, s. 404-453.
- “Altay Şamanlığına Ait Materyaller”, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya 2006.
- Anonim, *Shamans*, Tampere Museums Publications, Tampere 1998.
- “Avalokitesvara”, *TA*, c. IV, Ankara 1950, s. 235.
- “Avcılık”, *TA*, c. IV, Ankara 1950.
- “Asura”, *TA*, c. IV, Ankara 1950, s. 12.
- “Bodhisattva”, *TA*, c. VII, Ankara 1955, s. 153.
- “Brahma”, *TA*, c. VIII, Ankara 1956, s. 51.
- “Catakalar”, *TA*, c. IX, Ankara 1958, s. 495.
- “Çintemani”, *TA*, c. XII, Ankara 1964, s. 68.
- “Dvarapala”, *TA*, c. XIV, Ankara 1966, s. 235.
- “Dhyani Buda”, *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 202-203.
- “Deva”, *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 146.
- “Devi”, *TA*, c. XIII, Ankara 1966, s. 152.
- “İndra”, *TA*, c. XX, Ankara 1972, s. 13.
- *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, c. I-II, Ankara 1988.
- *Along The Ancient Silk Routes Central Asian Art From The West Berlin State Museums*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1982.
- Ben Mehmed Siyah Kalem, *İnsanlar ve Cinlerin Ustası – I*, Mehmed Siyah

Kalem, *Master of Humans and Demons* (Editör Mine Haydaroğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı- Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 2004.

——— *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) Khotço Harabelerinde Bulunup A. Von Le Coq Tarafından Tanıtılan El Yazıları*, çev. F. Köseraif, c. I, İstanbul 1936.

——— *Mythologies des Montagnes, des Forêts et des Îles*, Librairie Larousse, Paris, 1963.

Arat, R.R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986.

——— “Türklerde Tarih zaptı”, *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, Ankara 1987, s. 156-164.

——— “Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca parçalar”, *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, c. I, Ankara 1987, s. 419-431.

——— “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Makaleler*, haz. O.F. Sertkaya, c. I, Ankara 1987, s. 506-572.

Araz, R., *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara 1995.

Aşurov, A., “Türkmen Edebiyatında Nevruz”, *Nevruz ve Renkler Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri Ankara 19-21 Mart 1996*, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Atıl, E., *Süleymanname The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, New York 1986.

Aydınlı, A. ve İ.L. Çakan, “Aşeri-i Mübeşşere”, *TDVİA*, c. III, İstanbul 1991.

Bağcı, S., “İslam Topluluklarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah”, *Cimetieres et Traditions Funeraires dans le Monde Islamique-İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, c. II, Ankara, 1996.

Bağcı, Serpil-Filiz Çağman-Günsel Renda-Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 163-168.

Baltrusaitis, J. Jurgis, *Le Moyen Age Fantastique-Antiquites et Exotismes Dans L'art Gothique*, Paris 1981.

Bang, W. ve G.R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

Başer, S., *Gök Tanrı'nın Sıfatlarına Esmâü'l-Hüsnâ Açısından Bakış*, İstanbul 1991.

Bayat, Fuzuli, *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*, Ankara 2004.

——— *Türk Şaman Metinleri (Efsaneler ve Memoratlar)*, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004.

——— *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

——— *Türk Mitolojik Sistemi 1-Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

——— *Türk Mitolojik Sistemi 2-Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

Bayramoğlu, Ö., *Şaman Davulu* (Danışman: Y. Çoruhlu), MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi, İstanbul 1997.

Bazin, L., *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien*, Budapeşte, 1991.

Beydili, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Yayınları, Ankara 2005.

Biardeau, M., “Deva/Asura Hinduizmdeki Göksel Tanrılar ve Demonlar”, çev. S. Ağildere, *Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, yön. Y. Bonnefoy, haz. L. Yılmaz, c. I, Ankara 2000, s. 167-168.

——— “Devi Hindistan'daki Tanrıça”, çev. S. Ağildere, *Antik Dünyada ve Geleneksel*

Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, yön. Y. Bonnefoy, h. L. Yılmaz, c. I, Ankara 2000, s. 168-171.

Bilici, K., "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu-Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme", *ASTD*, c. II, İzmir 1983, s. 19-27.

Black, J. ve A., Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Londra 1992.

Bloch, E., *Les Enluminures des Manuscrits Orientaux-turcs, arabes, persians de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1926.

Bongard, G.M. ve E.A. Grantovsky, "Şamanlar ve Şamanizm", *UNESCO'dan Görüşler*, sayı 12, Aralık 1976, s. 42-47.

Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı)* (Çev. E. Merçil-M. İpşirli), Oğuz Kitabevi, İstanbul 1980.

——— *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil ve M. İpşirli, İstanbul 1980.

Boyle, J. Andrew, *A Eurasian Hunting Ritual, The Mongol World Empire 1206-1370*, Londra 1977, s. 177-193.

——— *Turkish and Mongol Shamanism in Middle Ages, The Mongol World Empire 1206-1370*, Londra 1977.

Bozyel, İ., "İğdır Nahçıvan ve Tebriz üçgeninde Nevruz gelenekleri", *Nevruz ve Renkler Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri Ankara 19-21 Mart 1996*, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996, s. 111-119.

Bozkurt, F., *Türklerin Dini*, İstanbul 1995.

Buluç, S., "Şamanizm I-VII," *TüA*, 1942, No 1-4, s. 42-48, 66-72, 124-131, 171, 176, 233-240, 278-284, 365-371.

——— "Altayca Bir Bahadır Efsanesi", *TüA*, sayı 7, 1943, s. 326-333.

——— "Şamanizmin Menşei ve İnkişafı Hakkında", *TDED*, c. II, sayı 3-4, 1946, s. 277-288.

——— "Şaman ve Şamanizm", *İA*, c. XI, İstanbul 1979, s. 310-335.

Bunker, C.E., C.V. Chatwin ve A.R. Farkas, *Animal Style Art From East to West*, New York 1970.

Bussagli, Mario, *Central Asian Painting From Afghanistan to Sinkiang*, Skira-Rizzoli, Geneva-New York 1979.

Caferoğlu, A., "Türk Onomastiğinde At Kültü", *TM*, c. X, 1953, s. 201-212.

——— "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *TDED*, c. XIII, 1964, s. 19-28.

——— "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. TTK Tebliğleri*, c. I, Ankara 1972, s. 169-175.

——— *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984.

——— *Eski Uygar Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.

Campbell, J., *Batı Mitolojisi*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992.

——— *İlkel Mitoloji*, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1993.

——— *Doğu Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara 1993.

Carter, D., *The Symbol of The Beast-The Animal Style Art of Eurasia*, New York 1957.

Carus, P. (ed), *Buda'nın Öğretisi*, çev. T. Uygun, İstanbul 1984.

Chiclo, B., "A Propos D'un Personnage de la Mythologie Altaïenne, Journal of Turkish Studies", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. V, 1980, s. 1-7.

DİZİN

A

- Aan Alahçın Hotun 52
Abakan Kan 53
Abakan Nehri 53
abası 72
Adam Kan 53
Âdem 171-172, 184, 290, 323, 339, 352-353
Afrasyab 213, 271-272
ağaç 30-31, 33, 58, 66, 78-79, 81, 83, 94, 98,
119-120, 122, 131-133, 135-136, 138,
140, 155, 169, 174, 177-184, 193-195,
197-198, 219, 223, 225, 231, 236-237,
248, 285, 312, 316, 329-330, 339-341,
343, 345, 347
Ağaç 183
ağaçtan türeme 177, 347
Ahamenidler 322
Ahmed bin Mahmud
Selçuknâme 333
Ahmedî
İskendername 337
Ahriman 279
Ahuramazda 279
Ai Toyon 41
Ak Ayas 43
Ak-ene 61, 158-159, 338
Ak Hazarlar 334
akinakes 51
Ak Koyunlular 334
Akkızlar 43
ak öy 36
Ak Tatarlar 334
alageyik 276, 303
Albastı 72, 96, 335, 342
Albıs (ayrıca bkz. Al Karısı), 57, 72
Aldaçı 132
Al Karısı 57, 60, 72
Al Karısı (Albıs) 57, 72, 315
Alp-Er Tunga 47, 271
alpık 209, 247, 271, 279, 290
Altay Kan 53
Altay kültürü 36
Altay'ın Demircileri 50
Altay Türkleri 28, 31, 58, 82, 153, 191
Altın Köl anıtı (II) 192
Altın Köl yazıtı 54, 192, 293
Altın Ordu Hanlığı 338
Altun Kazguk 42
Anahid 56
Ana Maygıl 61
Ananta 160, 313
Andronovo 196
animizm 103
Anka (Zümrüdüanka) 261-262
Anohin, A.V., 31, 43-46, 58, 71, 78-80, 82,
118, 126, 130, 132-133, 136, 139, 191-
192, 300, 333, 344-346
anu 32
Anu (Tanrı) 36
Ares kılıcı 51
Arrianus 106
A-Shi-na 174
Aslan 271, 277, 306, 314
at 42, 45, 51, 64-65, 71, 83, 89, 95, 116-118,
121-122, 130-131, 133-134, 137, 139-145,
152-153, 176, 192, 194, 199-200, 204,
219-220, 222, 226-227, 233-235, 244,
246, 249, 252-254, 256-257, 267, 273-
275, 281, 288, 290, 293, 310, 314, 317,
330-331, 347
At 45, 143, 176, 192, 204, 222, 233, 235, 246,
256, 274-275, 314, 330
Ata Bey (Art-Toyon-Aga) 35
ata kültü 103
ateş 30, 33, 42, 46, 56-57, 60, 65-69, 77, 86-
87, 101, 111, 118, 135, 144-145, 155, 177,
179, 193, 198, 204-205, 227, 229-231,
233-234, 237, 250, 255-256, 275, 313,
324-325, 329, 331, 335, 338, 341, 343
ateş kültü 66, 68
at kültü 331
Attila 51, 194, 331
Av 53, 296, 302-305, 313
Avarlar 340
Avcı Kuşlar 311
Avfi 67
Ayas Kaan 43
Ayı 273
ayı 36-37, 43, 65, 77, 93, 105, 116, 124-126,
184, 193, 233-234, 236, 273, 287, 316,
322

ayı kültü 273
ayna 125
Ayısıt 56-57

Baburname 310
Baktı-Kan (Paktı Kan) 43
balbal 189-190, 199
Balık 154, 167, 205, 278, 314
bar 133
Barak 295-296
Başkurt 153, 246-247, 267
Batı Sayan Dağları 110
Bay Bayanay 53, 302
baydara 136, 201
Bayındur Han 281
baykuş 126, 292, 345
bayrak 105-106, 215, 229-230, 238, 266-267,
335, 339
Bayramlar 321
Belkik 63
Beltirler 55, 136-137, 290
Bezeklik 87, 90-92, 317
bıldırcın 223, 293
Bilge Kağan 34, 112, 287
Bilge Kağan Külliyesi yazıtı 163
Boğa 165, 177, 279, 311

Cabağa Buuray Toyon 47
Can ağacı (diraht-ı cân) 183
Cebrail 171, 183, 278, 350-351
Cehennem Kralı 89
Cemşid 322
cenaze törenleri 199
Ceyhun Nehri 62
Ch'ih-yo 47, 212, 271, 279
Ch'ilin (Kilin) 275
Ching-lu bıçağı 51

Çaaday Bolloh 47
Çağılğan İçcite 46
çalkarakuşu 294
çaluu 139
Çarşamba Karısı 72, 96
Çaştani Bey 86-87, 229, 231-232, 235
Çeçkor 321
çeşn 304
Çınıs Haan 53
Çigiller 49
Çin 28, 33-34, 36-37, 50-52, 63, 65, 75, 85,

Aynular 32
Azerbaycan 5, 32, 56, 65, 141, 170

B

boğa 70, 104-105, 120, 279-280, 306, 311,
369, 377
Boğaç Han 120, 280, 333
Bodisattva 90, 167, 232
boz öy 36
Brahmadatta 272, 283, 297, 305
Buddha 28, 76, 89, 151-152, 162, 182, 200,
202-203, 228, 232, 269, 272, 275-276,
279, 283, 296-298, 301, 305, 336
Budizm 27, 31, 72, 78, 86-87, 92, 158, 162
Bugut yazıtı 163
buğra 281
Buluç, S., 35, 69, 136, 139, 300
Bumin Kağan 174
Burça-Kan 43
Burgestez-Udagan 83, 112
Burkan (ayrıca bkz. Buddha), 182, 202, 305
Buryatlar 27, 70, 152-153, 274
büyü 27, 64, 67, 104, 124, 145, 227, 302, 331
Büyükaı 40, 267, 273
Büyük İskender 184

C

Choular 182
Chou-shu 174
Chü-hsün Kao 51
Cılga Haan Toyon 53
cin 72-73, 76-80, 82-99, 101, 103, 113-114,
229, 231
Cinler 72-73, 81, 83, 100
Cüveynî *Tarih-i Cihanguşa* 179
Çye-gular 271
Czaplicka A., 126, 133-134, 138

Ç

89-90, 94, 103, 105-106, 121, 135, 145,
154-155, 160-162, 173-174, 176, 182,
184, 190, 199-201, 214, 218, 225, 227,
239, 263, 266-267, 269, 271, 273-276,
281, 287, 290, 293, 295, 299, 310, 314,
317, 321, 330, 332, 336, 341-342
çita 304
Çobanyıldızı 40, 135, 274, 338
çon köçö 324
Çuvaşlar 33

dağ keçisi 76, 131, 139, 276, 290, 305-306
 Dalbar Çuonah 47
 Daneshvari, A., 286, 289, 370
 Darius 322
 Darkhat 126, 137, 139
 Dede Korkut 54, 76, 120, 182-183, 228, 235, 280-281, 294, 306, 330, 333, 336-337
 deer 33
 demir 50, 61, 70, 78, 80, 83, 111-112, 115, 121, 125-126, 128, 131-134, 139-140, 153, 179, 204, 215, 218-222, 227, 236-238, 248, 316, 322, 336-337, 345
 demirci 50, 61, 322
 Demirkazık (ayrıca bkz. kutupyıldızı) 46
 Demirkazık (ayrıca bkz. kutupyıldızı) 35, 40, 42, 152, 274
 dev balıklar 160

Ea (Tanrı) 36, 53
 Eberhard, W., 50, 106, 154-155, 173, 176, 182, 269, 271, 281, 314, 332, 336, 341-342
 Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî 38
 Ebû'l-Abbâs el-Mervezî 63
 Ebû'l-Gazi Bahadır Han 171
Şecere-i Terakime 216, 285
 Ebû Reyhân el-Bîrûnî 28, 48, 62, 323
el-Asârü'l-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye 28, 48
el-Asârül-Bâkiye an el-Kurûnü'l-Hâliye 62
el-Cemâhir fî Marifetül Cehâvir 62
 Ebû Zeyd el-Belhî
el-Bed' ve Târih 38, 50, 62
 Edar Kan 53
 eezi 43, 132-133, 135-136, 140
 Ehrimen 70
 ejderha 75, 100-101, 160, 215-216, 262-263, 301, 307, 312-313, 329, 342
 Eje 169, 300-301
 El-Cahız
Kitabü'l-Hayvan 184
 Eliade, Mircea 23, 35, 37, 41, 43, 45, 52, 105, 109, 111, 113, 123, 126, 131-132, 135, 150, 154, 192, 195, 345
 emeget 105

D

dev su kaplumbağası 160
 dingir 32
 Dioszegi, V., 111, 126, 133, 137, 139, 142
 doğa kültü 28, 181
 Doğu Türkistan 13, 51, 85, 87, 89, 106, 154, 162, 173, 182, 243, 267, 297, 304-305, 318
 Dohsun Duyar 47
 Drury, N., 116, 130
 düngür 133
 dünür 133-134
 Dünya Ağacı 32, 40, 112, 117, 135, 137, 149, 152-154, 167, 179-181, 183, 340
 dünya modeli 162
 Dünyanın eksenî (axis mundi) 40

E

Emeget 105
 Enem Yayıçı (Yayıçı Ana) 58
 Enlil (Tanrı) 36
 Envaru'l-Âşıkîn 294
 ereni 123
 Ergenekon 39, 50, 321-322
 Ergenekon Destanı 50, 321-322
 Er Kanım 43
 Erke Solton 71
 erklig 70
 Erklig (ayrıca bkz. Erlik) 70
 Erlik 17, 40, 47, 70-73, 76, 78-83, 91, 93, 97, 119-121, 125, 131-132, 136, 139, 145, 168-171, 178, 191-192, 205, 210, 213, 217-218, 220-221, 223-224, 228, 235, 243, 250-251, 279, 293, 300-301, 303, 333, 344, 347
 Erman-Kan 58
 Er-Töştük 120, 246, 262
 Er-Töştük Destanı 262
 Esik kurganı 271
 Etil (İdil) 67
 Etin İççite 46
 Evliya Çelebi 183
Seyahatname 183, 190
 Ezgişler 67

Ferideddin Attar
Mantıku't-Tayr 278
 fetişizm 104
 Fil 283

Ganeşa 284
 Gaokerena Ağacı 262
 Garuda 79, 92, 94, 261
 Gazneniler 310, 340
 Gazneli Mahmud 322
 Gerdîzi 49, 62, 186, 193, 279
Zeynü'l-Ahbâr 49, 62, 279
 geyik 40, 50, 75-76, 95-96, 105, 107, 116, 124,
 126, 131, 133, 136, 197, 205, 225, 235,
 244, 276-277, 303-306
 Geyikli Baba 277
 gingrak (küçük bıçak) 51
 Goldlar 124
 Gök 28-30, 32-37, 40-43, 48, 54-55, 61, 75,
 77-79, 86, 92, 106, 116, 129, 135, 137,
 141, 145, 155-157, 175, 177, 181, 209,
 226, 234, 237-242, 248, 252, 261, 264-
 265, 274-276, 290, 300, 303, 310, 321,

Hades 156, 179
 Hagdan Buuray Toyon 47
 Hakaslar 33, 105
 Han-Shu 51, 173
 Hanuman 297
 Harpiller 262
 Harput 39, 72-73
 Hatan Temieriye 67
 Hayat Ağacı 153, 169, 180, 182, 340
 hayat suyu 144, 179
 Hayatü'l-Hayvan 294
 hayvan-ata 104, 173, 177, 234, 265-266, 271,
 276
 hayvan kültü 27
 Hayvan takvimi 318
 Hazar kültürü 36
 Herodot 51
 Hıristiyanlık 27, 57, 158, 270

I. Karabalgasun yazıtı 163
 İmı 262
 İrk Bitig 157, 265, 293, 301

F

Firdevsi 184, 214, 285, 310, 322
Şehname 96-97
 Flavius 106

G

331, 336, 338-339, 344, 347
 gök çarkı 155
 Gök Tanrı 29, 32-37, 41-43, 48, 54, 106, 116,
 135, 145, 156, 209, 241, 261, 265, 274-
 275, 290, 300, 303, 321, 336, 338, 344,
 347
 Göktürk (ler) 19, 29, 33, 50, 54, 58, 76, 84-86,
 90-91, 95, 106, 112, 143, 157, 162-163,
 174-175, 182, 189-190, 198, 200, 225-
 226, 228, 265-266, 274, 276, 287, 298,
 306, 334, 340
 Göktürk yazıtları 33
 Grifonlar 261
 Gumilev, L.N., 28, 33, 37, 64, 66-67
 Gu-tzang 314
 Guz 62-63
 Gülistan 294

H

Hızır 183, 185, 243
 Hindistan 28, 160, 163, 184, 279, 283, 297
 Hitay devleti 176
 Hititler 36
 Holmberg, Uno Harva 45, 152-153, 156, 163,
 167-168, 170-171, 176, 178-179, 204-206
 Horasan halkı 28
 horoz 184, 285-286, 314
 Horoz ve Tavuk 368
 Hotoy Ayı 53
 Hou-han-shu 263, 281
 Hsiung-nular (Hun) 182, 263, 266, 321, 346
 Hudûdü'l-Âlem 67
 Hunlar 34, 105-106, 157, 303, 321, 330
 Hüan-dzang 66
 Hülâgü 304
 Hüma 57, 262
 hüthüt 294

I-İ

Isıakh bayramı 325
 İbn Fadlan 30, 190, 201, 274, 301
 İbnü'l-Fakih 63

İç Asya 5-6, 23, 27, 33, 75, 84, 94, 141, 158,
173, 197, 209, 216, 271, 273, 276, 288,
293, 309-310, 343
İdil-Ural Tatarları 38, 376
İdrîsî 38, 49, 67
 Müşâtâk fî İhtirâkü'l-Âfâk 49
İja kıl 105
İlbilge Hatun 48
İlbis Kuha 47
İlterîş Hakan 48
İnan, A., 38, 41, 44, 105, 131-132, 181, 204,
302, 315

Jatakalar 276
Jordanes 51, 303

Kaçınlar 37
Kadirzade, Kadir 56, 375
kalgançı çak 204
Kalikantzaros (ayrıca bkz. Kara Koncolos) 72
Kalmuklar 332
kam (ayrıca bkz. şaman) 27
Kamçadallar 124
kamlık (ayrıca bkz. Şamanizm) 28
Kamos 72-73, 96
Kamui 32
Kan-su 314
kan yemini 51
Kaplan 87, 212-213, 242, 246, 271-272, 314
kaplumbağa 160, 162, 165, 287
Kaplumbağa 287, 369
Karadağcı 38
Karagas 122, 126, 131, 344
Karahanlılar 213, 332
Kara Hazarlar 334
Kara Koncolos 72-73, 96
Kara Koyunlular 334
Karakum Çölü 332
Kara-Kura 72
Karakurum 332
karakuş 43, 79, 92, 94, 138, 173, 261-262
Karakuş 43, 79, 92
kara neme 31, 72
Karaş 71, 204
Karaşar 346
Kara Tatar 124
Kara Tös 78, 80
karga 173, 292-294

inek 65, 120, 122, 176, 224, 251, 347
İnek 165, 177, 369
inye kıl 105
İran 5, 66-67, 70, 73, 75, 94, 109, 163, 212-
216, 224, 261-262, 279, 285, 301, 310,
313, 322, 324, 348
İskandinav 32
İslamiyet 27, 157-158, 191, 211, 225, 270,
274-275
İt-Barak 296
İtil Müren 175, 240

J

Jou-Chinlar (Yüeciler) 173
Jüpiter 40, 316

K

Karlık 46
Karşıt, Buura-Kan (Pura Kan) 43
kartal 17, 43, 45, 65-66, 79, 94, 105, 107, 111-
112, 116, 124, 126, 137, 177, 181, 220-
221, 261, 265, 273, 295, 345
Kartal 17, 79, 94, 112, 124, 177
Kaşgarlı Mahmud 30, 55, 210-214, 216, 272,
293, 299, 306, 312, 314-316
 Divanü Lûgat-it-Türk 55, 293, 306, 312
Katanov, N.F., 111, 122, 136
Kayra Han (ayrıca bkz. Tenere Kayra Kan) 117
Kayra Han (ayrıca bkz. Tenere Kayra Kan) 41,
53, 347
kaz 46, 116-117, 137, 168, 213, 292-294
Kazakistan 5, 58, 143, 271
Kaz Gölü 292
Kazvîni 62, 184
 Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd 50
keçi 75, 96, 290, 345
Kedi 289
Kelile ve Dimne 73, 282, 287, 289, 294, 299,
310
Kemçik 53
Kem Vadisi 173
Kengi Gölü 143
Kere Ubahalaah Hatun 47
Kerey 71, 121, 204
Kerkes 293
Kıday Bahsı 50
Kırgıs Kan 53
Kırgızlar 38, 40, 56, 61, 67, 104, 193, 271,
279, 295, 315, 321, 324, 377

kırmızı 134, 136, 140-142, 184, 196, 225, 230, 281, 292-293, 324, 332, 334-336, 345
 Kıtınır 295
 Kıyanlar 43
 Kızagan Tengere 41, 281, 343
 kızıl elma 335
 kileü (dilek) 38
 Kimak ülkesi 38, 48-49, 186
 Kiştey Ana 71
 Kitabü'l-Coğrafya 184
 Kitanlar 176
 koç 75, 279, 290-291, 314, 324
 Koçkar-Mundus 185
 Koço 52, 88, 91, 174, 267
 Kon (güneş) 37, 314
 Konstantin Porphyrogennetos 330
 Koryaklar 32
 kotun (katun/hatun) 57
 kotuz 76, 279
 koyun 75, 181, 201, 241, 261, 267, 290, 314, 331
 kozmik okyanus 160, 227
 Kögmen 54
 Kögüdey Mergen 178, 217, 221-228
 Köpek 100, 295-296, 314
 köpek 90, 100, 112, 121, 126, 141, 169, 171, 205, 220-221, 234, 288, 295-296, 300, 314
 Körmös 31, 78, 301
 Körmös (ayrıca bkz. Şeytan) 72, 301
 Körmösler 72
 Köroğlu 51
 Kral Arthur 51
 Ksenofontov, C.V., 111, 116, 123
 Ksitigarbha 89-90
 Kubilay 304
 Kuça 281

Lâlan 49
 Lebed Tatarları 124
 Le Coq 90, 317
 Leeuw 55

Kuday Yayıçı 44, 58, 343
 Kudirge 58
 Kudirge kurganı 271
 kuğu 126, 170, 246, 292-294
 Kuğu Gölü 292
 Kumayık 295
 kumu 123
 kungru 133
 Kurgan 197, 222, 274
 Kurt 106, 175, 267
 kurt 36, 65, 77, 100-101, 104, 106-107, 116, 126, 162, 173-175, 211, 224, 227, 233-234, 238-240, 244, 246, 266-267, 273, 295, 299, 303, 306, 336, 340
 Kurttan türeme 176
 kurttan türeme 50, 174, 176, 246
 kut 34, 54, 56, 58, 191, 249, 293
 Kutadgu Bilig 216, 294, 334, 339
 kutsal kılıç 50-51
 Kutupyıldızı 35, 40, 42, 135, 152, 274
 Kuzey yıldızı 40, 46
 Küçükayı 267, 273
 Kül Bilge Tengri 317
 Kültigin 54, 84, 112, 149, 156, 163, 189, 198, 200, 211-212, 216, 226, 241, 245, 248, 267, 276, 287, 290, 312, 334, 343, 346
 Kültigin Külliyesi yazıtı 163
 Kültigin mezar külliyesi 189, 287, 346
 Kültigin yazıtı 54
 Kürüö Cöhögöy Toyon 53
 küygekcı 43
 kün ana 41
 Kün Kübey Hotun (Ürün Arılı Hotun) 37
 künürtçi 43
 kyngrak 51

L

Liao-Shih 176
 Ligeti 316
 Lin devleti 174

M

Maaday Kara 71, 81, 161, 178, 217-218, 221-223, 225-226, 228, 248-250
 mağara 39, 50, 60, 64, 91, 119, 174, 200-201, 317, 349
 Mahzen-i Esrar 294, 299
 Maidere (ayrıca bkz. May-Tere) 178, 204-205

Manakıbu'l-Arifin 294
 Manas Destanı 242, 246, 293, 337
 Mandı-Şire 167-169, 204
 Maniheizm 72, 317
 Mansar Kan 53
 manyak (şaman elbisesi) 43, 123, 130, 345

Marifetnâme 297
 Mars 40
 maske 124
 mavi 33-34, 42, 48, 68, 76-77, 87, 90, 93, 95-97, 99-100, 120, 126-127, 142, 156, 181, 224, 226, 234, 236, 243-245, 252, 329-331, 334, 336-340
 May-ana 44, 343
 May-ata 45
 Maymun 297, 314
 May-Tere 168-169, 178, 204, 238
 melek 58, 100, 162, 164-165, 167, 245, 285, 350
 Memlük 337
 Mergen Tengere 41, 343-344
 Merküt (ler) 117
 Meryem 57, 184
 Mesûdî 68
Acâ'ibü'l-dünyâ 68
 Metâliü'l-Saâde 96

Nagalar 162
 Nasreddin Hoca 46
 nazar 66
 Nelâta-nua (göğün ruhu) 37
 Nemeth 109, 330
 Nevruz 38-39, 44, 67, 279, 316, 321-325
 Nevruziye 324
 Nganasanlar 37
 Nioradze, C. 124
 Nizamî 280, 308

Ocak kültü 67
 ocak ruhu 67
 od 67-68, 255
 od anası 67
 od atası 67
 Odin 32
 Od-tegin 68
 Odun Haan 53
 Ogo İmita 57
 Oğuz Kağan 34-35, 77, 86, 174-177, 179-180, 209, 215, 217-219, 223, 225-226, 229-230, 232-243, 267, 303, 310
 Oğuz Kağan Destanı 35, 174-176, 179-180, 209, 215, 218-219, 223, 225, 229, 233, 235, 239, 241-242, 267, 303, 310
 Oğuzlar 30, 62, 233, 347
 Ohlmarks, A., 110, 292

Mevlana 183
Mesnevî 183, 289, 294, 299, 351
 Mezopotamya 36, 53, 57, 136, 310, 313
 Minusinsk bölgesi 138
 Miracname 285
 Mircea, Eliade 23
 Mitra 279
 Moğollar 27
 Mohol Toyon/ Buomça Hotun 53
 Moldovya 5
 Mordo Kan 53
 Motun (Mete) 330
 Moyun Çor / Şine Usu yazıtı 163
 Muhammed Siyah Kalem 72, 88, 92, 113
 Mundus 185
 Muz Tağ (Buz Dağ) 131, 239-240
 Mücadele 221, 306
 Mücmelü't-Tevârih 62

N

Hamse 98, 307-308
Hüsrev ve Şirin 280, 294
 Nogaylar 183
 Noin Ula 106
 Noin-Ula mezarları 106
 No Nehri 51
 Nuh peygamber 62, 176
 Num 32
 nuo (en ulu) 37

O

Ohol Uola 47
 Oktû Kan 53
 Olonho hikâyeleri 51
 omurga kemiği 133
 ongun (ayrık bkz. töz) 104, 106, 145, 290, 292, 306
 Oniki Hayvanlı Takvim 280, 285, 290, 297-298, 300, 314, 317
 Orhun Abideleri 53, 156, 371
 Orhun yazıtları 29, 32, 34, 48, 54, 112, 135, 292
 Orkun, H.N., 54, 85, 216
 Orta Asya 5, 27-29, 33, 36, 58, 66, 88, 91-92, 97, 197, 213-214, 226-227, 275, 293, 309, 322, 335
 Osiris 161
 otçigin (oçigin) 68

oyun tangasa 123

Oz_Ögel, B. 41, 66, 70, 72-73, 149, 152, 156, 159, 173-174, 176, 181, 183, 185-186, 267, 292, 296, 303-304, 330, 334-335, 338-340, 345

öküz 77, 79, 91, 97, 145, 163-164, 167, 176, 233-234, 278-281, 301, 314

pakan 136

papağan 294

Parbi Kan 53

pars 271-272, 304, 314

Pars 271, 314

Periler 96

Persepolis 322

Phoenix 192, 261

Pırçu Kan 53

Radloff 35, 41, 44-45, 53, 58, 70, 124, 136-137, 139, 143, 145, 156, 168, 204, 242, 288, 292, 300, 343-344, 347

Sibirya'dan 136, 143, 292, 347

Ramayana Destanı 297

Ratsel 66

Sâbiîler 38

saçı 31, 42, 44, 46, 66, 87, 114, 118, 138, 145, 177, 194, 201, 231, 237, 244, 254

Saena 262

Sagay (Hakas Türkleri) 83, 104, 110, 136-137

Sagaylar 34, 55

Sahalar (ayrıca bkz. Yakutlar) 35, 46, 325

saksağan 293-294, 329

Saltuknâme 294

Salur Kazan Han 182

sama 108

samana 108

Samoyedler 32

samsara 151, 202

Sangır 302

Sanskiritçe 54

Saratan (Yengeç) 38-39

Sarı Uyurlar 195

Satürn (Zühal) 40

Sayan Ogurlar 37

Seyidov, M. 32, 36-37, 51, 56-57, 109, 115, 136, 170

Shih-Chi 263, 330

Oz_Ön Asya, 263, 322

Oz_ördek, 116, 293-294

Oz_Ötüken, 49, 56, 149, 156, 380

Oz_öy üyesi, 69

Oz_özüt, 195

Ö

Öküz 97, 164, 234, 278, 314

P

Poseidon (Neptunus) 53

Potatov, L.P., 131, 139

Pracâpati 160

Priskos 51

Proto-Türk devri 196

proto-Türkler 23, 106, 336

put (ayrıca bkz. töz) 44, 49, 104, 106

Puysan Kan 53

R

Reşideddin 180

Camiiyyü't-Tevarih 176, 304

Oğuzname 177

Roux, Jean-Paul 34, 40, 46, 55-56, 68, 70, 72, 149, 156, 180, 310, 346

S

sıgun (ayrıca bkz. geyik) 276, 290

sığır 64, 176, 296

Sibirya 27-28, 35, 41, 55, 68, 107-108, 113, 116, 120, 124, 136, 138, 140, 143, 145, 163, 180, 182, 193, 217, 246, 292, 303, 305, 322, 330, 343, 345, 347

Sidre ağacı 182

Simurg 224, 261-262

Sinor, D., 57

Sirenler 262

Sirius yıldızı 40

Sita 297

Siva 54

siyah 33, 68, 71-72, 88, 91-95, 113, 118-119, 124, 126, 128-129, 141-142, 274, 298, 329, 331, 333, 337, 339, 341

So Kan 52

Soyutlar 41

sömölök 324

sramana 108

St. Petersburg Hermitage Müzesi 293

Stryzowski, J. 167, 293

Sui-shu 174

Suyla 46, 220, 293
 Süleyman peygamber 323
 sülün 293-294
 Sümerler 36, 160

şaman 27-28, 33, 36-37, 42-44, 46, 52, 54, 57-58, 61-64, 68, 71, 79-80, 82-83, 85, 93-96, 108-127, 129-134, 136-145, 170, 173, 177, 181, 184, 195, 199, 219, 226, 228, 239, 265-266, 273-274, 276, 292, 298-300, 310, 333, 341-342, 344-346
 şaman ağaçları 345
 şamanak şaman 109, 134, 300, 325, 333
 şaman asası 143
 şaman davulu 114, 130, 132, 137-138, 140
 şaman duaları 43-44, 71, 300, 338
 şaman elbisesi 82, 123-124, 127, 129-130, 265-266, 276, 345-346
 şamankara şaman 109, 134, 300, 333
 şaman ve yardımcı ruhlar 292

Tabgaçlar 34, 36, 290
 tabık 201
 Tahtacılar 46, 323
 takagu 285, 314-315
 Talay Kan 52
 Talay Kan (ayrıca bkz. Yayık Han) 45, 53, 344
 Tial-holoruk İççite 61
 tamuğ 191
 tangara 32-33, 105
 tangrı 32, 36
 Tanha Haan Toyon 53
 tanrıçılık 27
 taptı 117
 Taraz (Cambul) 58-59
 Taryat yazıtı 163
 tavşan 125, 136, 139, 184, 298, 314
 Tavşan 298, 314
 tavuk 213, 241, 285, 314, 318
 tavus 293-294
 tayag 142
 tayılga 116, 201
 Tazı Kan 131
 Teba-yı Hayavan 294
 tekboynuz 275
 Telengitler 204
 Teles Gölü 53
 Temir Kan 52
 tenasüh 202, 296

Sünbüle yıldızı (Başak) 39
 Sün Caahın 53
 Süro Dağı 45, 343
 Süt-ak-köl 45, 343

Ş

Şamanizm 27-28, 32, 35-37, 39, 41, 44-45, 52-53, 61, 63-66, 68-70, 72, 78, 80, 83, 105, 109-111, 113, 116-117, 126, 130-132, 136, 139, 145, 152, 168-169, 183, 191, 195, 197, 199, 204, 292, 300-302, 325, 330, 333, 338, 343
 Şa-men (ayrıca bkz. Şaman) 108
 Şehname (ayrıca bkz. Firdevsi) 171
 şemnân 27-28
 şeylan 304
 Şeytan 53, 70, 72-73, 87, 168-172, 232, 285-286, 293, 301, 332, 349
 Şiva 87, 91
 Şorlar 55, 124

T

tenger 33
 tengere 32, 35, 41, 281, 343-344
 Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Han) 35, 41, 344
 tengeri 33
 tengircilik 27
 tengri 29-30, 32-34, 40, 149, 211, 252, 256, 317
 tenri 32
 ter 33-34, 144
 Terazi 40
 Tial-holoruk İççite 61
 Tie-le Türk toplulukları 182
 tien 32, 184
 tığir 33
 tilki 184, 299, 303
 Tilki 299
 Tong-Tien 184
 Tonyukuk 53-54, 84, 190, 198, 279
 Tonyukuk yazıtı 53, 279
 totemist inançlar 27
 Törüngey 169, 300-301
 töz kültü 104, 107, 133
 töz (ler) 48, 78, 104-107, 133, 136, 145, 173, 213, 224, 271, 281, 333
 aru töz, 105, 333
 kara töz, 105, 333
 Töz(ler) 104, 106-107

Tûba ağacı, 182-183
 tufanlar 160, 167
 Tuguzguz (Dokuz Oğuz) 49
 Tuguzguz ülkesi, 28, 49
 Tuhfet'ül-Müneccimin 297
 Tunguzca 108-109
 Tunguzlar 27
 ture 32
 turna 293-294
 Tuvalılar 33

Udambara ağacı 182-183
 Ulan-Bator 54
 Ulug-bay-Kazun (Ulu Han) 138
 Ulu Toyon 52
 Ulu-toyon 66
 Uluu Suorun Toyon 53
 Uma 54
 Umay 39, 45, 53-60, 72, 84, 96, 135, 156, 181,

Tüekta kurganı (I.) 271
 tüngür 133-134, 136
 tüngür asi 136
 tünür 133-134
 Türk hat sanatı 39
 Türkişler (Türişler) 49
 Türkiye 5, 14, 17, 32, 37, 39-40, 54, 56, 68-69, 73, 85, 96, 98, 100, 107, 127, 137-138, 140, 213, 220, 233, 242, 247, 251, 307, 313-314, 324, 329

U

243, 262, 335
 Umay kültü 57
 Uranhay 105
 Urun-ay-toyon (Yryn-ai-tojon) 179
 Uruz 182
 Utkucı 46
 Uygur Kağanlığı (I.) 34, 267
 Uygurlar 46, 52, 70, 182, 195, 239, 275, 316

Ü

Ülgen 35-36, 41-46, 52, 61, 66, 70, 78-79, 83, 109, 116-118, 125, 131, 135-136, 145, 152, 158-159, 168-169, 171, 178, 181, 191, 204-205, 213, 217, 228, 274, 292, 300-301, 333, 338, 340, 343-346

Ülker yıldızları 40
 ülüğ 34
 Ülüş 321
 Ürün Aar Toyon 35, 37
 (Ürün Ayı Toyon, En Büyük Ulu Tanrı) 37

V

Vak Vak Ağacı 66, 184-185
 Varka ve Gülşah 286, 289, 310
 Vasilyev, Y., 35, 37, 46, 50, 53, 61, 68, 123
 Venüs 40, 70, 341
 Verbitskiy, V. I., 58, 158-159, 161, 167-168,

204, 227, 278, 292
 Visnu Purâna 160, 162
 Vişnu 160, 230, 261
 Volga Bulgarları 46
 Vu-huanlar 36

W

Wang Yen-te 330
 Wey-Şu 33, 37

Wu-sunlar 106, 173

Y

Yabaş 53, 71
 Yabaş Kan 53
 Yabır Kan 53
 yada 50, 52, 61-62, 64-65, 227
 yadacılar 64
 Yafes 62, 176, 212, 214
 yaghlamishi 304
 Yağız Yer 48
 yağlama 304
 Yâkût el-Hamavî 62
 Mu'cemü'l-Büldân 62
 Yakutlar 37, 57, 65, 67, 69, 82, 114, 122-123,

134, 153, 156, 178, 182, 267, 273, 344
 yalğınçı 43
 Yama 70-71, 79-80, 151, 279
 Yaşıl-Kan 43
 Yayık 44-46, 52, 206, 338, 343-344
 Ak Yayık 44, 338
 Yayık kaldırma töreni 44
 Yayık Han (ayrıca bkz. Yayık) 45, 52, 206, 344
 Yayıçi (Jajutshi) 44-45, 58, 343
 ye-kıla 105
 yekler 72, 231
 Yen-Çi (Kara Şar) 176

- Yenisey 41, 53, 70, 105, 124, 142, 156, 192-193
 Yenisey Yazıtları 70, 192
 Yer 28-30, 34, 38, 40-41, 45, 48, 50, 52, 54, 56, 61, 78-79, 86, 92, 103, 129, 141, 157, 161, 168, 177, 181, 204, 221, 227, 248, 256, 274, 305, 310, 343-344
 Yer Tanrı 29, 41, 48
 Yezdicird 317
 yılan 71, 79, 81-82, 86, 94-96, 99, 125, 127, 136, 139, 141, 160-162, 169, 172, 229, 282, 288, 300-301, 312-314, 329, 346
 Yılan 79, 139, 169, 300, 314
- Yima 322
 Yo Kan 52
 Yörükler 277
 yağ merasimleri 199
 Yuğ töreni 201
 Yukagir 124
 Yunus Peygamber 278
 Yurtas 177
 yurt (çadır) 36, 77, 117, 145, 152, 185, 197, 220, 248, 255
 Yutpa 82, 125, 300
 Yüeban kabilesi 64
- Z**
- Zekâriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni (ayrıca bkz. Kazvîni) 40
Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbad,
 Zemarkhos (Zemarh) 67
 Zeus 36
 Zykan 167